

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ

Питання формування умінь і навичок культури мовлення завжди хвилювали педагогів (Ш. О. Амонашвілі, Ф. І. Буслаєв, О. А. Захаренко, В. О. Сухомлинський та ін.). Адже без чіткого і ясного словесного оформлення не можна досягти успіху у спілкуванні. Звідси, неможливо стати по-справжньому культурною людиною, неможливо оволодіти багатством думки, не володіючи культурою мовлення.

Особливе значення має високий рівень культури спілкування для майбутнього вчителя, який покликаний і навчати, і виховувати підростаюче покоління. Від добору мовленнєвих засобів для передачі тих чи тих знань, умінь і навичок певною мірою залежить успіх того чи того виду діяльності.

Проблеми культури української мови вперше почали досліджуватися у межах наукового стилю, коли постала потреба у створенні україномовної наукової термінології, хоч питаннями нормалізації української мови цікавилися в Україні завжди і письменники, і мовознавці, особливо лексикографи. Культуромовна проблематика простежується у працях О. О. Потебні. Дослідження відомих російських лінгвістів, зокрема таких як Г. Й. Винокур, О. С. Істріна, С. П. Обнорський, О. М. Пешковський, Д. М. Ушаков, Л. В. Щерба, Л. П. Якубинський, а пізніше Р. І. Авансов, С. І. Ожегов, Ф. П. Філін, В. В. Виноградов мали і мають вплив на розвиток теорії і практики культури української мови. В україністиці відомі праці І. Огієнка, П. Коваліва, а також М. М. Пилинського, С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, Н. Д. Бабич, Г. М. Яворської, які можна вважати основоположними для цієї галузі мовознавства.

Мета дослідження: окреслити сутнісні характеристики поняття *культура мовлення*, знання яких необхідні для формування національно-мовної особистості сучасного учителя у процесі його професійної підготовки.

Культура мовлення – поняття неоднозначне. Насамперед, це володіння нормами усної і писемної літературної мови (правилами вимови, слововживання, граматики, стилістики), а також уміння використовувати виражальні засоби мови в різних умовах спілкування згідно з метою і змістом мовлення. По-друге, культура мовлення – це розділ мовознавства, який досліджує проблеми нормалізації з метою вдосконалення мови як знаряддя культури [2, с. 241].

Поняття культури мовлення (в першому значенні) вміщує два аспекти засвоєння літературної мови: *правильність мовлення*, тобто дотримання літературних норм, які сприймаються тими, хто розмовляє і пише, як «ідеал» чи загальноприйнятий зразок, що традиційно

зберігається, і *мовленнєва майстерність*, тобто не тільки дотримання норм літературної мови, але й уміння вибрати з наявних варіантів найточніший в смисловому значенні, стилістично та ситуативно доречний, виразний тощо. Високий рівень культури мовлення передбачає високий рівень загальної культури людини, культуру мислення, свідому любов до мови.

Центральним поняттям культури мовлення є норма мови. Мовна норма – сукупність найстійкіших традиційних реалізацій мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації [1, с. 15]. Норма як сукупність стабільних і уніфікованих мовних засобів і правил їх уживання, свідомо фіксованих і культивованих суспільством, є специфічною ознакою літературної мови національного періоду. У ширшому розумінні норма трактується як невід’ємний атрибут мови на всіх етапах її розвитку.

Узагальнюючи низку теоретичних положень, викладених у працях з проблем культури мовлення (Н. Д. Бабич, Ф. С. Бацевич, Ф. І. Буслаєв, П. Ю. Гриценко, С. Я. Єрмоленко, С. І. Ожегов, М. М. Пилинський, Г. М. Яворська та ін.), ми дійшли висновку, що культура мовлення має три аспекти: нормативний, етичний та комунікативний, відповідно три типи норм: *власне мовні норми* (вимови, лексичні, словотвірні, граматичні тощо), *етико-мовленнєві норми* (це сукупність правил мовленнєвого спілкування (поведінки), які забезпечують гармонізацію інтересів тих, хто спілкується (комунікантів), на основі загальноприйнятих моральних цінностей), *комунікативні норми* (усталені у суспільстві правила спілкування, які віддзеркалюють комунікативні традиції певного етносу, і ефективні тільки за умови застосування оптимальної у певній комунікативній ситуації комунікативної стратегії).

Норма є одночасно і власне лінгвістичною, і соціально-історичною категорією. Соціальний аспект норми виявляється не тільки у відборі і фіксації мовних явищ, але й в системі їх оцінок («правильно – неправильно», «доречно – недоречно»), причому ці оцінки включають і естетичний компонент («красиво – некрасиво»). До основних понять культури мовлення мовознавці відносять також *комунікативні ознаки культури мовлення*, які збігаються з системою оцінок мовних норм: правильність, доречність, логічність, чистота, виразність, милозвучність [1, с. 5]. Уся система роботи з формування умінь і навичок культури мовлення на всіх освітніх рівнях структурується саме за цими ознаками.

Нормативність виявляється у мові у подвійному плані: норма як сукупність реально використовуваних у мові лексем, словоформ, мовних конструкцій і норма як сукупність тенденцій добору і правил використання мовних засобів. У поняття стабільності норми входять такі ознаки: історична стійкість, традиційність норми; деяке обмеження можливих коливань і варіантів, різною мірою реалізоване для різних аспектів мови; відносна територіальна одноманітність норм та ін. Ці ознаки виявляються у літературних мовах у вигляді тенденцій, «ступінь стабільності» літературної мови встановлюється під впливом усієї культурно-історичної

тенденції, а також залежно від структури мови і особливостей генези його форми.

До основних типів і нормативних диференціацій належать: диференціація норм усного і писемного мовлення, диференціація норм різних функціонально-стилістичних сфер використання мови; територіально зумовлені нормативні диференціації за умов територіальних варіантів літературної мови.

Норма неоднорідна за складом явищ, що входять до неї. Ядро літературної норми складають стилістично нейтральні, і, відповідно, найуживаніші мовні явища, периферія – явища архаїчні і нові, а також явища функціонально і територіально марковані, але все-таки використовувані в межах літературної норми.

Визнання нормативності мовного явища чи факту базується щонайменше на наявності трьох ознак:

- на відповідності певного явища чи факту структурі мови;
- на факті регулярної і масової відтворюваності певного явища в акті комунікації;
- на громадському схваленні і визнанні відповідного явища нормативним [2, с. 682].

С. Я. Єрмоленко стверджує: «За критерії кодифікації норми мають правити: 1) мовна практика освічених носіїв української літературної мови; 2) відповідність структурі української мови; 3) збереження писемно-літературних традицій, які об'єднують практику трьох поколінь носіїв літературної мови» [4, с. 30].

Основним завданням культури мовлення (у другому значенні) є вивчення об'єктивних мовних норм (на всіх мовних рівнях) в їх усталених формах, суперечностях, у тенденціях, що виникають, тощо з метою активного впливу на суспільну мовну практику, тобто вироблення мовної політики. *Мовна політика* – це свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у соціумі, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування [6, с. 179]. Для вироблення мовної політики у певній державі потрібне вивчення *мовної ситуації* як сукупності форм існування однієї мови або сукупності мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні і функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень [6, с. 177]. В Україні у наш час можна констатувати незбалансовану екзогосну (двомовну) мовну ситуацію.

В Україні, як і в кожній державі, проходить процес *мовного планування*, тобто регулювання мовної діяльності суспільства [6, с. 155]. У процесах мовного планування вирізняються заходи, спрямовані на розширення функціональних сфер уживання певної мови (планування статусу), і заходи, що мають на меті унормування мови: її правопису,

термінології, створення граматик тощо (планування корпусу).

Проблеми мовної норми як функціонального, лінгвосоціологічного та конкретно-історичного поняття активно розробляли представники празької лінгвістичної школи. Вони розмежовували «узус» (мовленнєвий звичай) та «літературну мову, а також «норму» (об'єктивні правила) та «кодифікацію» (науковий опис практичне закріплення цих правил). Функціональність, тобто відповідність мовних засобів меті спілкування та пов'язана з нею об'єктивна варіантність норми складають основу наукової проблематики культури мовлення. Норма динамічно співвідноситься з узусом, традиціями вживання та структурою літературної мови. Успіхи свідомої нормалізації мови залежать від дотримання умов, сформульованих Празьким лінгвістичним гуртком:

- сприяти стабілізації літературної мови. Прагнення до стабілізації літературної мови не повинно приводити до його нівелювання;
- не поглиблювати відмінність між усною і писемною мовою;
- зберігати варіанти та не вилучати функціональних та стилістичних розбіжностей [2, с. 683].

Сучасна культура мовлення – це теоретична і практична дисципліна, яка узагальнює висновки історії літературної мови, граматики, стилістики та інших розділів мовознавства з метою впливу на мовну практику. Культура мовлення як наука суміжна з нормативною граматиною і стилістикою. Проте, на відміну від нормативної стилістики, вчення про культуру мовлення поширюється і на ті мовленнєві явища і сфери, які не входять в систему літературних норм (просторіччя, територіальні та соціальні діалекти, сленги, жаргони та арго тощо). У теорії культури мовлення вищою формою національної мови визнається літературна мова; мова художньої літератури – в найкращих своїх зразках – закріплює та накопичує, як у скарбниці, культурні досягнення і традиції народу.

Нормалізація містить стихійні і свідомі процеси відбору нормативних реалізацій в умовах громадської оцінки. Співвідношення стихійності і свідомості у процесі нормалізації окремих літературних норм залежить від характеру історичних умов їх формування, наявності чи відсутності довготривалої літературно-писемної традиції (старописемні та молодописемні літературні мови) тощо. Свідомість та цілеспрямованість нормалізації виявляється яскравіше там, де є значні розходження між нормами писемного та усного спілкування і де, відповідно є потреба в їх взаємному зближенні.

Наукова мовна нормалізація проходить в боротьбі з двома тенденціями: пуризмом та антинормалізаторством. Пуризм (франц. purisme, від лат. purus – чистий) – намагання очистити літературну мову від іншомовних запозичень, різних новоутворень, від елементів позалітературної мови (діалектизмів, просторіччя тощо). Позитивні сторони пуризму пов'язані з турботою про розвиток самобутності національної культури, зверненням до багатств рідної мови, її лексико-семантичних та словотворчих ресурсів. Негативний аспект пуризму – суб'єктивність його

послідовників, неісторичність, нерозуміння поступального розвитку мови. Пуризм ретроспективний (при запереченні нових фактів визнається те, що вже закріпилося в мовленні) чи прямо консервативний (відмова від навіть засвоєних та уживаних запозичень, намагання замінити їх новоутвореннями з питомих коренів та морфем).

Пуризм характерний для часів становлення національних літературних мов, він виявляється також у періоди важливих суспільних подій (підйом демократичного руху, революції, війни тощо) і пов'язаних з ними значних зрушень у мові (здебільшого у лексиці), коли мова швидко і показово змінюється, поглинаючи багато запозичень, неологізмів, стилістично перебудовуючись, тощо.

Антинормалізаторство – це заперечення необхідності свідомого втручання в мовний процес і процес наукової нормалізації. Прибічники антинормалізаторства, зазвичай, виступають із суб'єктивних позицій, оцінюючи факти мови.

Питання культури мовлення постають особливо гостро в періоди становлення національних літературних мов, формування системи літературних мов, що може бути пов'язано з протидією іншомовному впливу, нерівноправною двомовністю, а також із процесами різних соціальних перетворень. З розвитком національних літературних мов літературні норми стабілізуються, проходить їх ускладнення: збільшується вибірковість, варіативна диференційованість тощо.

У мовознавстві існує поняття «мовної свідомості», певного «типу» ставлення до норм літературної мови, які, час від часу актуалізуючись, визначають той «образ» або мовний ідеал, з яким має справу так зване чуття мови, що є величиною реальною, хоч майже невлвовимою. В Україні чітко диференціюються два таких типи – романтичний (етнографічний – Ю. Шевельов) і європейський, які мають вплив на сучасні напрями кодифікації. Вибір відбувається за ознаками книжне/розмовне та східноукраїнське/західноукраїнське. Ці типи не можна категорично протиставляти, особливо за шкалою «добре – погано», де в чому вони доповнюють один одного. Взагалі, при виборі того чи того нормативного відповідника варто керуватися раціоналізмом, а не амбітністю. Привчати критично оцінювати ситуацію з позицій здорового глузду треба ще з шкільної лави, тобто важливою є не тільки *мовна освіта*, а й *мовне виховання*, адже культура мовлення – це аспект культури спілкування. Це повинен чітко усвідомити майбутній учитель.

Отже, розвиток науки про культуру мовлення базується на визнанні принципової можливості регулювати соціальну мовну діяльність і ефективно вирішувати актуальні питання нормалізації та мовної політики при розумінні об'єктивності законів формування норм літературної мови. Завдання наукової мовної політики полягають у тому, щоб утримувати літературне мовлення на найвищому етапі сучасної культури і книжково-писемної традиції і в той самий час не допускати її відриву від народного ґрунту, живих процесів розвитку національної мови.

Питань формування умінь і навичок культури мовлення так чи так торкаються у більшості лінгвометодичних праць (О. М. Біляєв, Н. Б. Голуб, О. І. Мельничайко, Н. М. Остапенко, М. І. Пентилюк та ін.). Адже згідно з метою вивчення української мови у вищих навчальних закладах України, яка полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, що володіє уміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови – її стилями, формами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (слухання, читання, говоріння, письмо, уся система роботи з української мови зводиться до вміння грамотно висловлюватися, що насамперед передбачає виховання мовної культури.

Безперечно, що у професійній підготовці важливе формування умінь і навичок роботи з термінологією, що непросто в умовах сьогодення. Незважаючи на численну кількість словників, активну нормалізаторську діяльність в усіх сферах функціонування української літературної мови, термінологія, на думку П. Ю. Гриценка, «...залишається дезінтегрованою, відчутно маркованою (насамперед у свідомості носіїв мови, аксіологічно) за ознаками:

а) територіальною (основне протиставлення мовно-культурних традицій: наддніпрянська [– підросійська – радянська] і наддністрянська [– галицька з відчутними впливами австрійськими, польськими – діаспорна];

б) часовою (на еволюцію української мови ХХ ст. значний вплив мали зміни національних орієнтирів, які поділили цей процес на добу українізації, яку змінила антиукраїнізація, зближення з російською мовою, а згодом – нова спроба українізації на зламі ХХ і ХХІ ст.)» [3, с. 248].

На нашу думку, тільки високий рівень фахових знань викладача української мови у ВНЗ та його педагогічна майстерність забезпечать належний рівень формування мовно-термінологічної компетентності у майбутніх вчителів.

У засвоєнні мови важливу роль відіграє чуття мови [5]. Чуття мови – не стільки знання, скільки своєрідне мистецтво. Воно допомагає виділяти найрізноманітніші семантичні, стилістичні, орфоепічні та інші нюанси мовлення, а тому й сприймати й усвідомлювати їх. У мовленні, особливо писемному, можна спостерігати незакінченість речення або вживання підрядного речення як самостійного, неправильний порядок слів у реченні, невміння побудувати правильно речення особливо складне, неправильне вживання слів через змішування їх значень. Подібні помилки трапляються у тих випадках, коли слабко розвинене чуття мови. Розвиток мовного чуття – це одне з найважливіших завдань культури мовлення. Адже величезна кількість випадків слововживання не має пояснення у вигляді чітко визначеного правила: пишуть і говорять саме так не тому, що є правило, а тому, що «так прийнято». Отже, якщо чуття мови – це своєрідне мистецтво, то виховання культури мовлення не повинно бути схоластичним, сухим процесом.

Важливе місце у системі роботи з культури мовлення посідає принцип системності. Адже будова слова, зв'язок слів у реченні, орфоепічні й орфографічні норми є не що інше, як стереотипні системи, вироблені історично, які засвоюються учнями в процесі навчання. Одноманітність граматичних форм цілком збігається з фактом створення системності в нервових процесах півкуль головного мозку. Оволодіння системою мовних знань являє собою утворення відповідної системності в нервових процесах півкуль головного мозку. Незважаючи на певні напрацювання щодо системного підходу до вивчення мови (Г. П. Александров, А. І. Сохор, М. М. Левіна, М. І. Махмутов, В. О. Онищук), в методичній науці це питання досліджено мало. Вільне володіння мовою може забезпечитися цілою системою, а не окремими її компонентами. Виходячи з положення, що культура мовлення – це інтегроване поняття, адже воно включає комплекс комунікативних ознак (правильність, точність, логічність тощо), будувати систему роботи з культури мовлення треба обов'язково на принципі системності, вмотивованого і дидактично, і психологічно.

Отже, формування мовленнєвої культури – одне з важливих завдань гуманістично спрямованої педагогічної науки. Особливої актуальності питання культури мовлення набувають у період значних соціальних і економічних змін, що спостерігаються у наш час в Україні. У перспективі нашого дослідження – розроблення методичних рекомендацій щодо формування мовленнєвої культури майбутніх учителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990. – 231 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
3. Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії / П. Ю. Гриценко // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / відп. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 248.
4. Літературна норма і мовна практика : монографія / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики, Т. А. Коць та ін. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с.
5. Синиця І. О. Психологія писемного мовлення учнів 5–8 класів / Синиця І. О. – К. : Радянська школа, 1965. – 316 с.
6. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Яворська Г. М. ; Нац. акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2000. – 228 с.